

2. Турский И.И., Сухарев В.А. Важнейшие события Второй мировой войны и их космические движущие силы// ж. «Культура народов Причерноморья», № 47, Симферополь, 2004, 18 с.
3. Соколов Б.И. Сто великих войн, - Москва, «Вече», 2004, 544 с.
4. Тарле Е.В. Наполеон, - Киев, «Дніпро», 1992, 415 с.

Турченко Г.Ф.

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ ГЕНЕРАЛА ДЕНІКІНА

Постановка проблеми. Південноукраїнський регіон, залишаючись в 1917–1920 рр. важливим ареалом Української революції, в той же час був стратегічним регіоном російської громадянської війни. Обидві сторони внутріріської конфлікту – білогвардійці і більшовики – прагнули використати людські і матеріальні ресурси українського Півдня в своїх інтересах. Ця обставина надзвичайно ускладнила перебіг подій в цьому регіоні. Саме цьому всебічне дослідження історії Півдня України неможливе без врахування загальноросійського, зокрема, білогвардійського чинника у революційних подіях 1917–1920 рр., взаємовідносин Білого руху з українським визвольним рухом.

Як свідчить аналіз історіографічної спадщини, Білий рух взагалі, його прояви в південноукраїнському регіоні, є маловивченою проблемою, хоча загальна, різко негативна його оцінка в літературі склалася досить давно. Тенденцію до такого оцінювання цього руху започаткували безпосередні учасники революційних подій 1917–1920 рр. – лідери Української революції. Так, В. Винниченко називав А. Денікіна “катом українського народу”, а його політику – “україножерською” [1, с. 448-449]. Радянські історики акцентували увагу на соціально-економічній політиці Денікіна, підкреслювали реакційний, реставраторський характер білогвардійщини, яка не мала широкої соціальної бази й була відірваною від народу. Денікінський уряд звинувачували у прагненні відновити царат, а білогвардійщину, взагалі, розглядали як складову частину агресивних заходів Антанти, що були спрямовані на повалення радянської влади [2; 3; 4]. Радянських істориків особливо приваблювали сюжети пов’язані з боротьбою з денікінщиною робітників і селян, у тому числі і на Півдні України [5; 6; 7]. Всім цим рухам приписувалося керівництво більшовицької партії.

Національну політику денікінського уряду радянські історики спеціально не розглядали. Їх більше цікавили стосунки між українськими політиками і білогвардійцями. У загальному плані суть цих контактів, на думку істориків зводилася, до підтримки українцями добровольців. Чи не найпрямолінійніше цю більшовицьку ідеологему сформулював на початку 50-х рр. ХХ ст. історик А. Лихолат: “У зміцненні буржуазно-поміщицької диктатури на Україні денікінцям допомагали також махновці, петлюрівці, боротьбисти і “ліві” есери, які формально були в опозиції до денікінських властей, а на ділі всіляко прислужувалися білогвардійцям” [8, с. 402].

Сучасні історики зосереджують свою увагу переважно на аналізі соціально-економічної програми білогвардійських урядів в Україні, спроб її реалізації, трагедії єврейських погромів за денікінщини [9; 10; 11]. Аналізу національної політики Добровольчої армії в Україні присвятив своє дослідження А. Проник [32]. У статті В. Крупини досліджується оцінка Української революції головним командуванням Збройних сил Півдня Росії у 1919–1920 рр. [11]. А назва статті Д. Табачника сама говорить про її зміст: “Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу [12].

Метою нашої статті є аналіз особливостей денікінського режиму у південноукраїнському регіоні, ставлення уряду генерала Денікіна до українського національного руху, впливу подій, що відбувалися в регіоні в період денікінщини на загальний процес інтеграції Півдня України в єдиний загальноукраїнський масив. Це питання до сьогодні не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Весною–влітку 1919 р. основний центр громадянської війни на території колишньої Російської імперії перемістився на Південь. Події у південноукраїнському регіоні набули величезного значення як для долі України в цілому, так і для долі Радянської Росії. На початку травня 1919 р., завершивши перегрупування своїх сил головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії, генерал А. Денікін наказав розпочати новий наступ на Донбаському та Царицинському напрямках. На початку червня 1919 р. військові дії розгорнулися на території Таврійської, Катеринославської, Донецької, Харківської та інших губерній. 14 червня війська Май-Маєвського взяли Харків, а 28 червня 1919 р. корпус генерала Шкуро оволодів Катеринославом. Заможні верстви міського населення разом з духовенством зустрічали білогвардійців церковним передзвоном. Наступного дня 29 червня 1919 р. наказом нової влади оголошувалося про відновлення права власності на землю. В місті було відновлено роботу міського і земського самоврядування, запровадив з’їзд мирових суддів. У відновленій міській думі працювало 4 кадети, 3 есери та 2 безпартійних. З’їзд членів спілки земельних власників Катеринославщини висловив підтримку новій владі, так само, як і з’їзд представників земств, що в ці дні працював у місті [13, с.143].

Реввійськрада Республіки, головою якої був Л. Троцький, розуміла велике стратегічне значення південноукраїнського регіону, особливо головного портового міста України Одеси. В. Ленін в телеграмі від 9 серпня Л. Троцькому писав: “Політбюро Цека просить передати всім відповідальним працівникам директиву Цека: оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ, їх зв’язок і зв’язок їх з нами до останньої краплі крові. Це питання про долю всієї революції. Пам’ятайте, що наша допомога недалека” [14, с. 33]. Однак в ході вдалої спеціальної морської десантної операції по захопленню м. Одеси 24 серпня десантники Добровольчої армії увійшли у місто [15, с. 188].

Більшовики намагалися проаналізувати причини поразки радянських військ. Влітку 1919 р. Я. Петерс в своїй статті “Поражение на Украине” писав: “Неорганизованость, халатность и кустарничество – вот

главные причины поражения на Украине. Это поражение есть банкротство нашей украинской политики” [15, с. 189; 16].

Закріпившись на Півдні України, білогвардійці приступити до встановлення в регіоні свого режиму.

Політична програма російської білогвардійської контрреволюції – офіцерства і політиків, що не визнали більшовицьку Раду Народних Комісарів, з самого початку містила тезу про відновлення територіальної єдності Російської держави. Один із засновників Добровольчої армії генерал Л. Корнілов заявив, що очолювана ним сила буде добиватися збереження державної єдності Росії. З поглибленням громадянської війни питання територіального устрою у політичній програмі Добровольчої армії – Збройних сил Півдня Росії змін не зазнавало. Навіть за умов фронтальних поразок та загального відступу білогвардійських сил на південь наприкінці 1919 р., положення про “Єдину, Велику, Неподільну Росію” не було відкинуто. Червоною ниткою пройшло воно через наказ генерала А. Денікіна від 27 грудня 1919 р. Особливій нараді про напрямки діяльності з метою надання “їй більшої політичної визначеності” [11, с. 156; 17, с. 248]. Максимум, на що могли розраховувати новопосталі державні утворення, це – “обласна автономія і широке місце самоврядування”. Якщо територіальна цілісність майбутньої Російської держави визначалася білогвардійським офіцерством безумовно, то вирішення питання про форму майбутнього державного устрою відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів.

Історики пробували пояснити цю позицію Денікіна політичним консерватизмом білогвардійців і відсутністю достатніх легітимних повноважень у Головного командування Збройних сил Півдня Росії. Твердо відстоювана А. Денікіним позиція “не визнання наперед” та “ухиляння” від декларативного проголошення принципів майбутнього державного устрою дозволяла зберігати офіцерський корпус у відносній цілісності. Пошук алгоритму врівноваженої суспільно-політичної лінії забрав у білогвардійського руху на Півдні України багато часу і сил. Військові, які ніколи раніше не стикалися з вирішенням політичних і соціальних проблем, очоливши цивільні органи влади проводили прямолінійну політику без поступок і компромісів. В результаті відкладення “на потім” питання про принципи майбутнього державного будівництва обмежувалося коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі [11, с. 156].

Така позиція білогвардійських сил на Півдні спричинила для противників більшовизму трагічні наслідки. Об’єктивно Денікін був зацікавлений в союзниках і використанні їх збройних сил у антибільшовицькій боротьбі. Але добровольче командування не проявляло навіть найменших натяків на порозуміння з новоутвореними державами, в тому числі і Українською Народною Республікою. В результаті, замість союзу, між денікінцями і військами УНР спалахнула збройна боротьба.

Уряд УНР робив все від нього залежне, щоб порозумітися з денікінцями. Його представники зверталися безпосередньо до денікінського командування і до представників Антанти для посередництва. Наприкінці серпня 1919 р. між білогвардійськими і українськими військами була встановлена демаркаційна лінія. 5 вересня 1919 р. С. Петлюра видав наказ припинити бойові дії проти денікінських військ. Але у відповідь Добровольча армія без оголошення війни перейшла у наступ проти армії УНР. За дорученням Ради Народних Міністрів А. Лівіцький звернувся до держав Антанти з нотою, у якій зазначалося: “...Добровольча армія без оголошення війни перейшла в наступ проти Українського республіканського війська. Відповідно Уряд Української Народної Республіки звернувся до війська й народу з закликом до оборони й рішучої боротьби.

Втративши останню надію на порозуміння з Добровольчою армією, Уряд УНР сподівається, що великі демократичні держави Антанти, які допомагали матеріально генералові Денікіну в його боротьбі проти насильників-комуністів, не будуть допомагати йому насильством над вільним українським народом.

В ім’я права і справедливості ми вимагаємо, аби держави Антанти примусили генерала Денікіна залишити територію України й дали можливість Урядові Української Народної Республіки установити лад і спокій на вільній українській землі”.

Але Антанта проігнорувала звернення українського уряду. Наступ білогвардійців продовжувався і 24 вересня 1919 р. Директорія змушена була оголосити Збройним силам Півдня Росії війну [12, с. 70–71]. Виник українсько-денікінський фронт, на якому 75 – тисячні українські збройні сили відтягували на себе не менше 30 тис. бійців Добровольчої армії. Таким чином, боротьба з більшовизмом, яка була органічним покликанням білого руху, доповнилося також його війною з національними антибільшовицькими силами. Українські війська могли стати реальними союзниками в боротьбі з радянським режимом.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна “До населення Малоросії”, що була оприлюднена 12 серпня (25 серпня за новим стилем) 1919 р. Через весь документ червоною рисою проходить свідоме ігнорування автором політично і юридично впровадженої назви “Україна”. Звернення, підготовлене за допомогою одного із засновників партії кадетів, члена Центрального комітету проф. Новгородцева, залишало “Малоросію” органічною частиною Великоросії, а населення краю оголошувалося “малоросійською віткою російського народу” [11, с. 157].

Назва “Малоросія” була загальноприйнятою серед командування Збройними силами Півдня Росії. Зокрема, генерал О. Лукомський, помічник Головнокомандуючого, пізніше – голова Особливої Наради, головноначальствующий Катеринославської, Харківської, Курської та Полтавської губерній генерал В. Маймаєвський та інші генерали вживали щодо України лише цю назву. Розуміння назви “Малоросія” в загальних рисах розкрито в брошурі Савенка “Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России”, що була опублікована у 1919 р. Призначення брошури полягало у ідеологіч-

ному забезпеченні бойових дій добровольців в Україні. Вона повинна була переконати громадську думку у відсутності будь-яких підстав для політичної самостійності українського народу. На думку автора (українець за походженням, який називав себе “малоросом”), термін “українці” вживається не в національному, а в провінційно-територіальному смислі. “Інакше кажучи, – стверджує автор, – ті жителі Малоросії, які вважають себе росіянами, іноді вживають слово “українці”, але в тому ж точно значенні, в якому росіяни, що живуть, наприклад, в Сибіру, називають себе сибіряками” [11, с.157; 18, с.6–7].

Українські визвольні змагання в очах командування Збройних сил Півдня Росії не були природним виявом прагнення українського народу до створення власної держави. Вважалося, що український народ (“малороси”) був підбурений до визвольної боротьби штучно. “Сценарій” української революції був розроблений за кордоном – в Німеччині. А. Денікін в “Очерках русской смуты” цитує зарозуміле висловлювання начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана: “...В дійсності Україна – це справа моїх рук, а не плід свідомої дії руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість заключити мир хоча б з частиною Росії...” [19, с.129]. Як зазначає А. Денікін, ця “самовпевненість німецького генерала... перебувала у повній відповідності з військово-політичним станом. Германський уряд поспішно визнав незалежність України і правомочність Ради, уряду Голубовича й посольства на конференції нікому не відомих господ Севрюка, Любинського та Левицького, що мали по суті такий самий легальний титул, як Рада комісарів та її делегати...” [19, с.129–130]. Для підтвердження своєї точки зору, А. Денікін наводить і висловлювання Людendorфа: “Потрібно було придушити більшовизм на Україні, проникнути глибоко в країну й створити там стан який надав би нам військову вищість й можливість черпати звідти хліб та сировину” [19, с.130]. За переконанням А. Денікіна, Україна та її уряд були маріонеткою німців. Під їх повним контролем перебувала і зовнішня політика української держави. А всі спірні територіальні питання (кримське, бессарабське) та інші, вирішувалися односторонньо волею німців і не в інтересах України [19, с.130–131]. У продовження думок А. Денікіна, автор брошури “Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России” Савенко науковим творцем українського сепаратизму називає М. Грушевського, який нібито винайшов для українців як національне ім’я так і українську мову [11, с.157; 18, с. 11].

Але назва “Малоросія”, “малороси”, якими охоче послуговувалися білогвардійці, не поширювалося на територію і населення Півдня України, що визначалися як “Новоросія”. В 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував надрукував брошуру “Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)”, у якій ще раз виклав погляди місцевих прибічників територіальної автономії на майбутнє Півдня України. Головні висновки автора зводяться до визнання краю досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: “Населення Новоросії склалося протягом XVIII– XIX століть з різноплемінної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу і нові умови праці, воно швидко пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії і синами єдиної великої Росії.

...Новоросія – своєрідна країна, де склався своєрідний тип новороса, шляхом культурної взаємодії різних народностей, де мовою літератури є велика російська літературна мова, а для спілкування служить та ж російська мова, хоча з новоросійським акцентом і рядом місцевих слів”. Таким чином, М. Могилянський повторював домінуючу в російському суспільстві точку зору щодо Півдня. Але головне – висновки, які він з цього робив. Майбутнє Півдня Могилянський бачив не в інтеграції Півдня до України, чи повному злитті з етнопатрістичним і політичним організмом “єдиної і неподільної” Росії. Це майбутнє він пов’язував з реалізацією ще дореволюційного проекту південноукраїнських кадетів – самоуправління краю у складі Російської держави: “Всі особливості Новоросії – історія, особливе географічне становище, кількість і склад населення, розміри населення і природні багатства краю – дають йому право на провінційну автономію у Великій Росії” [20, с. 34–35].

Недалекоглядна політика Денікіна у національному питанні спричинила негативні для білогвардійців наслідки. Історики, що вивчали білогвардійський рух справедливо зазначали, що до соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний [21, с. 157].

Незважаючи на це, прихильники співпраці з Денікініми серед українських політиків існували. Ідеями такої співпраці пронизані статті відомого українського політика, соціал-демократа, колишнього члена Центральної Ради, генерального секретаря юстиції В. Садовського, опубліковані ним в українській газеті “Слово”.

В статті “Самостійність і федералізм” В. Садовський писав: “Життя вказало і намітило для нас певні спільні завдання з другими частинами колишньої імперії – боротьбу з більшовизмом в загальноросійському масштабі... Федерація являється можливою між тими країнами, в яких об’єдналися і викристалізувалися певні державні елементи до того рівня, коли вони змогли утворити державну владу. Зараз в Росії таким об’єднанням державних елементів з своєю владою являється добровольча армія” [22]. А у статті “До згоди”, написаній з приводу наступу Денікіна, зазначалося: “Останні сводки сповіщають про великі успіхи Добровольчої армії... Не можна не радіти цим успіхам, не можна не вітати їх... Успіхи втішні і радісні...” [23]. Але ця течія не була поширена серед українських політиків.

Особливо рельєфно політика білогвардійців щодо України проявилася в їх підході до адміністративного устрою південноукраїнських земель.

Розробці проектів адміністративного поділу українських земель багато уваги приділяв Малоросійський відділ підготовчої з національних справ комісії, що функціонувала при уряді. Ця комісія на чолі з В. Шульгіним була створена ще у січні 1919 р. в окупованій французами та білогвардійцями Одесі. В цій комісії діяв також білоруський, бессарабський, великоруський відділи. Існувала також комісія з національного питання народів Кавказу та Закавказзя. Пізніше підготовча з національних справ комісія вже під

керівництвом В. Степанова працювала в денікінській столиці Єскатеринодарі. До складу малоруського відділу входили діячі крайньо правих поглядів – професори Новоросійського університету І. Лінніченко та М. Ляпунов, член Державної думи та співробітник газети “Киевлянин” Савенко, співробітник “Киевлянина” О. Билимович та інші. Головним провідником української політики був В.В. Шульгін, підходи до вирішення українського питання якого базувалися на засадах “істинно-руського” патріотизму [2, с. 240].

Уявлення про проекти щодо місця України взагалі, та південноукраїнських земель зокрема, в загальній схемі устрою Росії, що розроблялися Малоросійським відділом підготовчої з національних справ комісії дає книга співробітника цього відділу професора О. Билимовича.

Автор детально проаналізував праці своїх дореволюційних колег з питань економічного районування Російської держави. В обох проектах, підготовлених комісією українські землі йменуються Південною Росією. Ця територія повинна була поділитися на думку автора на три області.

Перший проект передбачав за доцільне такий розподіл: 1) Південно-Західний край або Правобережна Малоросія з центром у м. Києві. До цього краю, крім Київської губернії (але без Радомишльського повіту), включалися Подільська та частина Волинської губернії. Причому Балтський повіт відходив до Одеської губернії. Одночасно Волинська губернія розподілялася на дві – Житомирську з центром у м. Житомирі та Волинську – з центром у м. Рівному. 2) Лівобережна Малоросія з центром у м. Харкові мала складатися з трьох губерній: Харківської, Чернігівської та Полтавської. 3) Новоросія (або Південна степова область) з центром у Одесі мала складатися з Одеської, Херсонської та Катеринославської губерній (до якої приєднувався Криворізький район з Херсонської губернії), а також дві губернії, створені на основі існуючої Таврійської – Мелітопольська (три континентальні повіти Таврійської) та Таврійська (землі півострова).

Таким чином, південноукраїнські землі мали увійти до складу Новоросійського краю та складатися з п’яти губерній. Обговорювалося, що у разі повернення Бессарабії до Росії вона складатиме окрему губернію й буде прилучена до Новоросії.

Інший варіант мав певні відмінності, хоча і передбачав таку ж кількість областей: 1) Київську або Малоросійську; 2) Одеську або Новоросійську; 3) Харківську або Гірничопромислову. До Київської прилучалась Чернігівська та частина Полтавської губернії, а до Харківської – Катеринославщина та Мелітопольська губернія (тобто три повіти Таврійської). І хоча в одному з звернень головнокомандуючого військами Півдня Росії говорилося, що мета проведення реформи “децентралізація влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування”, навряд чи ці перекроювання земель могли бути на користь Україні [24, с. 211; 25, с. 122].

Якщо хоча б поверхово порівняти обидва проекти, то стає зрозумілою їх відмінність. Якщо за першим проектом планувалося об’єднати всі південноукраїнські землі в єдину адміністративну одиницю, то за другим – Південь України мав бути розчленованим між Харківською та Новоросійською областями.

Опис адміністративного устрою на осінь 1919 р., наведений А. Денікіним в “Очерках русской смуты” є близьким до другого проекту. Це яскраво ілюструє уявлення самого А. Денікіна про місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці.

Зазначимо, що всі землі, що безпосередньо підлягали головному командуванню Збройними силами Півдня Росії поділялися на такі адміністративні одиниці: 1) Північно-Кавказька область: Дагестан, Осетія, Інгушетія, Кабарда, Чечня, Ставропольська губернія, південна частина Астраханської і Терська область; 2) Кубань; 3) Чорноморська губернія – на правах області з своїм головноначальствующим; 4) Дон; 5) Командуючому Донською армією на правах головноначальствующого була підпорядкована південна частина Воронежської губернії; 6) Командуючому Кавказькою армією на правах головноначальствующого була підпорядкована частина Саратовської губернії; 7) Харківська область включала в себе Харківську, Катеринославську губернії, частину Курської та Орловської губерній (головноначальствующим був командуючий Добровольчою армією); 8) до складу Київської області входили частина Київської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній; 9) Новоросійська область включала в себе Херсонську, Таврійську губернії та частину Подільської [19, с. 191].

А. Денікін в “Очерках русской смуты” назвав причини, що спонукали його до змін в адміністративному устрої територій, які підлягали його управлінню. Це – стратегічні умови, випадкові зміни лінії фронту, що не співпадали з адміністративними кордонами, територіальні кордони між фронтами. Все це, на його думку, вимагало відступу від прийнятих схем [19, с. 190].

Безумовно була ще одна причина яку не назвав генерал – це його власні уявлення та переконання щодо місця українських земель у складі єдиної Російської держави. В них чітко проступають великодержавні нотки й відсутність бажання визнати за українським народом права жити у національній самостійній державі.

Отже, коли у вересні 1919 р. територія України виявилась зайнятою військами Денікіна, вона була поділена на три області – Київську, Харківську та Новоросійську. Головноначальствующим Київської області було призначено генерала Драгомирова, Харківської – В. Май-Маєвського, Новоросійської – М. Шиллінга [3, с. 205].

На чолі областей було поставлено “головноначальствующих”, які мали необмежені права і поширювали свою компетенцію на всі ділянки політичного, громадського, економічного, культурного життя та органи управління, суду, правопорядку та безпеки [26, с. 282]. А території, де безпосередньо відбувалися воєнні дії, підпорядковувалися головному командуванню, й перехід тут влади від напіввійськової до циві-

льної, тобто до “головноначальствуючих”, зтягувався [19, с. 191].

Щодо південноукраїнського регіону, то його навіть не було включено до складу єдиної області, він був розчленований між Харківською та Новоросійською областями. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звернути нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель в нових умовах. Тут проводилась активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося у всіх сферах життя. Відмінивши всі завоювання Української революції, денікінська влада заборонила приймати на роботу службовців, які раніше працювали в державних установах УНР та Української держави. З кінця серпня 1919 р. заборонялося приймати на роботу до білогвардійських органів влади й тих осіб, які підозрювалися у симпатіях до політичних поглядів П. Скоропадського та С. Петлюри. У зауваженні до розпорядження з обмеження прийому на роботу проукраїнськи налаштованих урядовців до цивільної адміністрації зазначалося: “Більш детальних вказівок дати не можу, але переслідувати україноманію буду неухильно” [11, с. 158; 27, с. 274].

В наказі генерала Шиллінга до всіх офіцерів армії УНР пропонувалося перейти в ряди білих в чітко зазначений термін, “а в іншому випадку – до них будуть ставитися як до зрадників своєї держави”. При чому, все зазначене не стосувалося вищого керівництва української армії, які мали бути повішені як зрадники Росії [2, с. 241].

Сам Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що він ніколи не був монархістом; його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією.

Імперсько-централістичні орієнтири денікінського середовища визначили його ставлення до української культури. Оголошуючи на всій території Росії державною мовою російську, Денікін прагнув продемонструвати лояльне ставлення до “місцевих діалектів”, до яких він відносив і українську мову. Нова влада дозволяла населенню спілкуватися “малоросійською народною мовою”. В приватних, як і у всіх початкових школах, дозволялося навчання українською мовою. Відозва Денікіна забороняла переслідувати “малоросійську народну мову і чинити перешкоди в пресі”.

Але навіть такі декларовані незначні поступки в питанні української мови на місцях намагалися ігнорувати. Так генерал В. Май-Маєвський у серпні 1919 р. видав наказ, яким зобов’язав українізовані школи перейти на російську мову навчання [11, с. 158]. У своєму наказі він посилався на основні положення про “малоросійську” мову та школи, прийняті напередодні Особливою нарадою (припинити кредитування на відкриття нових шкіл з українською мовою навчання, припинити викладання такої навчальної дисципліни як українознавство, організація українських шкіл об’являється приватною справою).

Всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому, на Півдні вона була особливо брутальною. Денікінська влада тут закривала українські школи, нищила бібліотеки (наприклад, на Катеринославщині). Розпуск українських кооперативів, закриття книжних магазинів, відкрите переслідування всього українського за денікінщини було у південноукраїнському регіоні звичайною справою [2, с. 241].

В містах Півдня України відбувалися масові переслідування й навіть розстріли українських вчителів, кооператорів та інших культурних діячів. Так, в м. Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадський діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова єлисаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші. “Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до Денікіна звинувачував навіть все місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапитом в тому, що, мовляв, це – “натхненники петлюрівщини”. Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування не було навіть згадки про будь-які автономні права України. “Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії”, – писав І. Мазепа [28, с. 33].

Цікаві спогади про перші дні перебування денікінських військ в м. Олександрівську Катеринославської губернії залишив Г. Гордієнко, який проживав на той час у місті. Він зазначав: “Спеціальне переслідування українців, щоб аж розстрілювати їх не було! Мабуть не вважали українців аж такими поважними ворогами “білого двіженія” Але, що ненависть до українців кипіла в них, то про це місто довідалося вже в першу неділю перебування денікінців у місті... Після урочистої Служби Божої й молебня увесь народ не поспішав додому, а пішов пройтися по вулиці... Весело, галасливо було аж поки якийсь із кольорової гвардії не побачив над дверима “Союзбанку” вивіску з написом єдиним тільки словом “Союз банк”. Але те слово було написане золотими буквами на вивісці, яка по діагоналі чотирикутника була розмальована прегарною блакитною і жовтою фарбами! Як побачив її кольоровий гвардієць в потертій старій червоній гусарській уніформі, то просто тобі як сказився! Щось такого сталося, мов би бикові на стадіоні в Іспанії показали червону плахту! Дамам в його оточенні він пообіцяв відразу ж знищити те “мазепинство”! Вони ще жили старими критеріями, надто глибоко сидів в них Пушкін! Гусарин в червоному виліз на драбину і своєю власною шаблею порубав, понищив вивіску” [29, с. 205–206]. Після цього була знищена і інша жовтоблакитна вивіска з книгарні, розміщеній на сусідньої вулиці з написом “Книгарня Великий Луг”. “Від знищення двох українських вивісок, – продовжує Г. Гордієнко, – українство ще не потерпіло, може як раз зросло, бо багатьом до того часу ще незрячим розкрилися очі й стало видно, що нова “біла” влада по відношенню свобод українських ще гірша, ніж була влада дореволюційна” [29, с. 206].

Білогвардійцями в м. Олександрівську було знищено бібліотеку “Просвіти”, що налічувала тисячі томів. В приміщенні Народного дому, де перебувала в той час Олександрівська “Просвіта” була розкварти-

рована військова частина. “Ті вояки всі книжні шафи порозбирали, книги понищили, потоптали, попалили. З великим ризиком сторожу Народного дому вдалося врятував трохи тих книг, які він брав мов би також палити” [29, с.206].

Як зазначає І. Мазепа, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії. “Люди, що приходили з того фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький і своєю реакційністю перевищує давні царські порядки” [28, с. 33–34].

Політика білогвардійців в Україні посилювала антиденікінські настрої населення і викликала опозицію його курсу з боку деяких генералів. Відчуваючи важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі, навіть адмірал О. Колчак – Верховний правитель Росії – бив тривогу у зв’язку з непоступливою лінією А. Денікіна щодо України. Уряд О. Колчака рекомендував Денікіну проводити більш виважену політику й використовувати С. Петлюру в боротьбі з більшовиками [2, с. 241]. Для цього слід було розпочати з українцями лояльну співпрацю. Він пропонував також встановити з українськими військами демаркаційну лінію по смузі території, окупованих обома арміями. Однак, до цих рекомендацій Колчака Денікін не прислухався.

Але наприкінці 1919 р. поразки на фронті змушували командування Збройних сил Півдня Росії переглянути деякі політичні принципи. Генерал Денікін був змушений погодитися на утворення органу з законодавчими функціями. 30 грудня 1919 р. він підписав наказ про утворення уряду при Головнокомандуючому Збройних сил Півдня Росії. Але відносно України змін фактично не сталося. Брак кадрів і поразки на фронті лише змусили його пом’якшити позицію щодо українців. Так, у останньому наказі Особливій нараді від 27 грудня 1919 р. Денікін писав: “прискорити і спростити порядок реабілітації не досить благонадійних по більшовизму, петлюрівщині тощо” [11, с.159; 17, с. 248].

Важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі так і не була визнана Денікіним навіть в 30-х роках, в еміграції. Так, у брошурі “Кто спас советскую власть от гибели” колишній Головнокомандуючий не згадує серед причин поразки Збройних сил Півдня Росії український фактор [11, с. 160; 30]. Піднесення революційних рухів серед українського населення, на його думку, було спричинено німецькою чи більшовицькою пропагандами. Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі.

Не сприяли порозумінню білогвардійської влади з місцевим українським населенням ті беззаконня, що чинили офіцери та прості солдати Добровольчої армії. На підтвердження цих слів наведемо уривки зі спогадів членів денікінського уряду Соколова та Астрова, що опублікував у своїй книзі І. Мазепа. Соколов писав: “Правилом було безборонне й системне грабування громадян, в якому брали участь люди різних рангів і положень. Грабунки озлобляли населення, що приходило до висновку, що при добровольцях так само зле, як і при більшовиках... Чим далі все частіше приходили відомості про величезні грошові капітали, що накопичувались у окремих осіб та в цілих військових частин, що заповнювали цілі потяги й перешкоджали рухові”. Другий член денікінського уряду Астров, характеризуючи денікінську владу на місцях зазначав: “Насильство, катування, грабунки, пияцтво, гидка поведінка представників влади на місцях, безкарність явних злочинців, убогі, бездарні люди, боягузи й розпусники на місцях, люди, що принесли з собою на місця старі порядки, старе невміння, лінощі, самовпевненість – дискредитували нову владу” [28, с.33-34].

Насильство, грабунки та пияцтво набували масового характеру. Після захоплення м. Катеринослава білогвардійці почали масові розстріли. Тільки в перші чотири дні свого перебування в місті ними було розстріляно біля 3 тисяч чоловік. Вся торгова частина міста, базар та кращі магазини були пограбовані. Грабунки набули хронічного характеру, їх об’єктами ставали вже і приватні квартири. До всього іншого додалося і масове пияцтво. Білогвардійці виявили два величезні міські склади вина і скористалися їхніми запасами. На декілька днів ситуація в місті стала некерованою [13, с.142]. Г. Гордієнко згадуючи про бали, що проходили в м. Олександрівську за участю білих офіцерів, писав: “Тепер за білої влади в місті жоден бал не відбувався без скандалів! Старшини впивалися до без пам’яті й навіть сам комендант міста полковник (!)... розігрував сцену в п’яному стані, очевидно, що він хоче застрелитися! ...старшини його умовляли не робити такого аж занадто “патріотичного” вчинку... Мабуть підсвідома невіра, непевність у свою перемогу, штовхала білих у “живи сьогоднішнім днем, бо не знаєш, що тебе зустрине завтра”. Тому пиятика була безмежна” [29, с. 207].

Іншою, не менш важливою причиною невдач Добровольчої армії в справі утвердження своєї влади, були складні відносини солдат і офіцерів, воєнних чинів з єврейським населенням південноукраїнського регіону. Криваві погроми відштовхували мирне українське населення від влади, що вбивала жінок і дітей тільки з однієї причини – тому, що вони були євреями.

Режим Денікіна ніколи відкрито не висловлювався проти єврейського населення в нормативних документах чи пресі. І єврейські общини з великою надією очікували на появу Добровольчої армії, що на їх думку, несла політичну стабільність. Однак, погроми розпочалися відразу після вступу передових частин Добровольчої армії в колишню “смугу осілости” євреїв. З липня 1919 р., коли випадки крадіжок та нападів на магазини та лавки євреїв почастишали й перетворились в певний некерований процес, можна говорити про початок єврейських погромів на Україні.

Дослідники виділяють три типи причин, що штовхали військовослужбовців Добровольчої армії на здійснення подібних злочинів. Перший тип: жадоба до наживи, другий пов’язаний в тій чи іншій мірі з відкритим антисемітизмом, третій – з бажанням помститися “за співробітництво єврейського населення з більшовиками” [10, с. 12].

За характером погромів дослідники О. Козерод і С. Бриман виділяють три таких періоди: 1) період так

званих “тихих” погромів (червень–липень 1919 р.), що охопив територію Катеринославщини та Харківщини; 2) період масових погромів (липень–серпень 1919 р.) – західна частина Полтавської, південна частина Чернігівської і східна частина Київської губерній; 3) період різні й кривавих погромів (вересень–жовтень 1919 р.) – Київська, Чернігівська губернії. Отже, у південноукраїнському регіоні погромів було значно менше ніж на території інших губерній України, що перебували під владою Добровольчої армії генерала Денікіна. Однак наскільки коректним є таке порівняння? Знущення, гвалтування, катування, позбавлення життя хоча б однієї людини – є величезним злочином і трагедією. А коли мова йде про знищення населення цілих єврейських містечок... [10; 31]. Тому краще перейти на мову статистики. З загального переліку погромлених населених пунктів України (всього 105 міст та сіл), наведеного М. Штіфом, тільки 9 – населені пункти Катеринославської та Херсонської губерній [31, с. 94–95]. Інші статистичні данні наведені в книзі О. Козерода та С. Бримана. Це – список населених пунктів, що постраждали від погромів, свідчення про які надійшли до комітету допомоги при Російському товаристві Червоного Хреста на 1 жовтня 1919 р. Із загальної кількості 334 перелічених у списку населених пунктів – 31 міста і села були у південноукраїнському регіоні [10, с. 45–50].

Слід зазначити, що в цих погромах приймали участь виключно військові. В цьому основна особливість погромів на Півдні. “Добровольча армія монополізувала погромну справу, – писав М. Штіф, – місцеве українське населення стоїть в стороні від погромної справи, ставлячись до неї холодно й навіть різко негативно” [31, с. 24]. Українці під загрозою переслідувань допомагали євреям, переховуючи їх по своїх домівках та надаючи їм можливу медичну допомогу. Не можна не погодитися з дослідниками О. Козеродом та С. Бриманом, які зазначають, що погромна справа денікінських армій негативно позначилася на кінцевому результаті військових компаній 1919–1920 рр. й стала одним з факторів повної моральної деморалізації воїнів і загального краху білого руху в Україні [10, с. 44].

Не сприяла покращенню ставлення до влади Денікіна населення південноукраїнського регіону і аграрна політика денікінського уряду. При Денікіні аграрне питання не отримало остаточного вирішення. Аграрного закону прийнято не було.

В ході контрнаступу військ Південного фронту Добровольча армія генерала Денікіна була повністю розгромлена. Денікін 21 березня 1920 р. по прямому проводу з Феодосії повідомив, що він складає з себе повноваження головнокомандуючого. В той же день на англійському міноносці він відбув до Константинополя.

Висновки. Таким чином, з встановленням влади Денікіна на Півдні України був поставлений під загрозу процес інтеграції південноукраїнських земель в єдиний український територіальний організм. Відбувалася реставрація всіх політичних принципів з українського питання, що панували в російських політичних та військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України стала теза про відновлення “єдиної, великої, неподільної Росії”. Максимум на що могли розраховувати українці це – “обласна автономія і широке місцецеве самоврядування”. Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії не розглядалися як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що український народ був підбурений до визвольної боротьби штучно, а сценарій української революції був розроблений за кордоном – в Німеччині.

Такі ідейні постулати підготували ґрунт для активної антиукраїнської політики на Півдні України. Гоніння на українство розпочалися в усіх сферах життя. Підлягали арештам і навіть фізичному знищенню українські суспільно-політичні діячі регіону. Закривалися українські школи, бібліотеки, “Просвіти”. В деклараціях і наказах Денікіна не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Саму назву “Україна” урядово було заборонено. На зміну їй знову прийшла “Малоросія”. В ході адміністративно-територіальної реформи, проведеної на території, що перебували під владою генерала Денікіна, землі південноукраїнського регіону навіть не були включені до складу єдиної області й підлягали розчленуванню між Харківською та Новоросійською областями. На правах області створювалася окрема Чорноморська губернія. А назва “Новоросійська область” сама говорить за себе: південноукраїнські землі як “Новоросія” знову проголошувався лише частиною “Великоросії”. Це яскраво ілюструє погляди самого А. Денікіна на місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звернути нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі. Об’єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, білогвардійська армія перетворювалася на серцевину монархічних сил, а білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією. Така антиукраїнська політика обмежувала коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі. Добровольче командування не проявляло навіть найменших натяків на загравання з Україною, з метою використання їх збройних сил у антибільшовицькій боротьбі. В результаті, боротьба з більшовизмом, що була наріжним каменем білого руху обернулася боротьбою з іншими антибільшовицькими силами, які могли стати реальними союзниками. Національні утиски разом з невирішеним аграрним питанням підняли населення південноукраїнського регіону на хвилю потужного повстанського руху антиденікінського спрямування.

Не сприяли порозумінню білогвардійської влади з місцевим населенням регіону ті беззаконня, що чинили офіцери та прості солдати Добровольчої армії. Криваві єврейські погроми також відштовхували ми-

рне українське населення від влади, що вбивала жінок і дітей тільки з однієї причини – їх національної приналежності. Погромна справа денікінських армій негативно позначилася на кінцевому результаті військових компаній 1919–1920 рр. й стала одним з факторів повної моральної деморалізації воїнів і загального краху білого руху в Україні.

Недалекоглядна політика генерала Денікіна в Україні викликала критику з боку інших білих генералів. Поразки на фронті змушували командування Збройних сил Півдня Росії переглядати деякі політичні принципи. Генерал Денікін погодився на утворення органу з законодавчими функціями. Відносно України змін фактично не сталося. Це було величезною помилкою генерала Денікіна, яку від до речі так і не визнав до кінця свого життя.

Поразка генерала Денікіна змусила інших лідерів білогвардійського руху, зокрема генерала Врангеля та його прибічників (в минулому монархістів та реакціонерів), під тиском обставин змінити своє ставлення до українського питання на Півдні України.

Джерела та література

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ; Відень, 1920. (Репринтне відтворення 1920 року: К., 1990).
2. Кин Д. Деникинщина. – Л., (б.г.);
3. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікинщини // Наукові записки Академії Наук УРСР. Інститут історії та археології. – К., 1946. – Кн. II.
4. Щетенко Л.А. Военно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 року // Український історичний журнал. – 1981. – № 2.
5. Владимирцев В.С. Партия – организатор разгрома контрреволюции на Юге. – М., 1971.
6. Міщенко С.О. Борьба трудящих Украины проти білогвардійської армії Денікіна. – Ужгород, 1963.
7. Нагорний І. До десятиріччя звільнення Донбасу від денікинщини // Літопис революції. – 1930. – № 1.
8. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.). – К., 1955.
9. Корновенко С.В. Білогвардійський рух в Україні: теорія та практика вирішення аграрного питання // Український селянин. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003.
10. Козерод О.В., Бриман С.Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. – Харьков, 1996.
11. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 6. – К., 2002.
12. Табачник Д. Українська Держава і Біла Гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – № 7, 8.
13. Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001.
14. Ленін В.І. Телеграма Л.Д. Троцькому // Повне зібрання творів. – Т. 51.
15. Шкляев И.Н. Десантная операция Добровольческой армии по взятию Одессы в августе 1919 г. // Записки історичного факультету. – Випуск 10. – Одеса, 2000.
16. Известия ВЦИК. – 1919. – 3 июля.
17. Организация власти на юге России в период гражданской войны // Архив русской революции. – Т. 4. – М., 1991.
18. Савенко А.И. Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России. – Ростов на Дону, 1919.
19. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М., 1991.
20. Могилянский М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса, 1919.
21. Історія України: нове бачення. – Т. 2. – К., 1995.
22. Слово. – 1919. – 12 вересня.
23. Слово. – 1919. – 2 вересня.
24. Билимович А. Деление Южной России. – Екатеринодар, 1919.
25. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Випуск VI. – К., 2003.
26. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966.
27. Чубинский М.П. На Дону // Донская летопись. – Белград. – 1924. – № 3.
28. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Т. II. – Б. м., 1951.
29. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Т. 1. – Філадельфія, 1976.
30. Деникин А., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – М., 1991.
31. Штиф Н.И. Погромы на Украине (Период Добровольческой армии). – Берлин, 1922.
32. Procyk A. Russian nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during Civil War. – Edmonton, Toronto 1995.